

## לקראת תיאולוגיה ביקורתית - מנשר

יצחק בנימיני, יותם חותם<sup>1</sup>

בדברים שלהלן ככוונתנו לסמן נתיבים אפשריים של מחשבה בתר-דתית יהודית וישראלית. מחשבה על האחרות-האלוהית, שמבקרת את עצם המושג תוך כדי כינון של מחשבת האחר: זו החושבת אחרת את שדה התיאולוגיה באופן ביקורתי (וכפי שיצוין להלן, מבקשת להציע לראות בשדה זה נשא מקורי של חרב הביקורת, שכאופן זה הוא גם תיאולוגי במהותו), אך גם מבקשת להתמודד עם המחשבה השייכת לאחר, הנמצאת ברשותו.

אנו מביאים בחשבון את הנוכחות שלנו בתוך ההווה הישראלית-יהודית ואת הצורך שלנו, ואולי אף של אחרים, לחשוב על השדה התיאולוגי היהודי. אנו עושים זאת בשים לב למתח בין העולם הרוחני הישראלי ו/או היהודי לבין ההמשגה הנוצרית-מערבית של מונחי התיאולוגיה והביקורת ואף עצם ההמשגה הקיימת שם ליחס בין שני אלו. הנחתנו היא שההווה היהודי-ישראלית, השוקעת לאט לאט בהתרגלות מתמדת לתוך יהודוקרטיות אלימה, זקוקה לניעור ביקורתי בתוך שדה המקור שלה, שדה המחשבה הדתי, שמנתב בסופו של דבר את מהלכיה הפוליטיים, התרבותיים וההגותיים. ייתכן שתוצר עורף של עבודתנו, אפוא, יהיה ערעור על ההגות הדתית והפילוסופית הקיימת בישראל ואולי אף מחוצה לה; מחוץ לקדושת המקום, תרתי משמע. זאת בעקבות טלטול שאנו מקווים לחולל בתוככי משקען התיאולוגי של אותן צורות מחשבה, כמו במשקען הביקורתי והפוליטי, לערבב ביניהן תוך הליכה על החבל הרק שבין אמונה לאי-אמונה, אמון לאי-אמון, תיחום של האחר וחתירה תחתיו; כל זאת תוך יניקה ממקורותיהן של המסורות המונותאיסטיות ובייחוד היהודית, וכן מהמסורת הפילוסופית והביקורתית, כדי לחשוב מחדש את המערב, היהדות וישראל.

דברינו שלהלן נאמרים אפוא מתוך קשר הדוק לחיינו הפרטיים, הנוכחיים

בישראל כאן ועכשיו: במשבר התיאוקרטי. מכאן שהתיאולוגיה הביקורתית שלנו אינה בתר-שואתית במובן פשוט כלשהו, משום שהיא אינה רק מביאה בחשבון כי "בראשית הייתה השמרה" כאירוע מן העבר. היא חרדה מפני ההתממשות של האפשרות הזו כסיכום הממצה של הציונות לקראת ההתגלות האחרונה של רצונה הנסתר בגאולה עצמית בתור מה שאינו אלא השמרה עצמית, גם אם בידי האחר שלה, בין אם זהו האלוהי ובין אם זהו השכן.

\*\*\*

מהי תיאולוגיה ביקורתית? המונח בלעז, *Critical Theology*, מזכר בעשורים האחרונים בכותרות ובתכנים של ספרים ומאמרים שונים, לרוב בהקשר ביקורתי ביחס לדת, לעתים מתוך רמיזה או יותר מכך לפילוסופיה של קאנט ולתפיסתו על אודות מושג הביקורת, וזאת בלא שהמונח מצביע על אסכולה או על זרם רעיוני מגובש. בעיה אחרת היא שהמונחים - תיאולוגיה וביקורת - יכולים על נקלה להיתפס כסותרים זה את זה. האין ביקורת התיאולוגיה מזמינה כפירה בהוראותיה? והאין החשיבה על ה"תיאוס" הנה ביטוי למחויבות מוחלטת ברבר קיומו שאינו נתון לערעור או לביקורת? איננו מעמידים למבחן את מה שקיבלנו על עצמנו כאמת מוחלטת; איננו מקבלים כאמת את מה שעומד עתה למבחן.

הנקודה האחרונה הזו מצביעה על אי-הנוחות הנובעת מעצם הכריכה של שני מושגים אלו יחדיו. השאלה "מהי תיאולוגיה ביקורתית" כרוכה במושגים כמו "תיאולוגיה", "תיאוס", "לוגוס", "ביקורת" ובמטעניהם ההיסטוריים והתרבותיים, ובכלל זאת הפער והמתח בין המושגים. מתוך כך עולה שאלת הרקע בנוגע למה שלמדנו להחזיק כניגוד שבין הפילוסופיה והתיאולוגיה, שתי דיסציפלינות שכל אחת מהן בנפרד הרבתה לעסוק באותם מושגים. השאלה ברבר תיאולוגיה ביקורתית מנביעה אפוא מעצמה רצף של שאלות שדורשות מאתנו לתת להן מקום.

ראשית, בעניין היחס הפנימי בין האל ובין הביקורת הכרוכים במושג תיאולוגיה ביקורתית. האם הרישום של תיאולוגיה ביקורתית כופה עלינו בהכרח מחויבות או לפחות רפלקסיה ביחס למטענים התרבותיים של יסודות המונח, יסודות הנקשרים לרוב לעולם היווני-נוצרי? החל מה-*theo* במובן היווני, האפלטוני כמו גם האריסטוטלי, הגורר אחריו את מרכזיות האחד של המונח-תיאוס היווני-המופשט? ומול תיאוס זה, מה מקומו של האחד הבלעדי - לא-אונטולוגית אלא בלעדי-פולחנית - של היהדות, המקראית והבתר-מקראית? מה מקומו של העולם החוץ-מונח-תיאוסטי שהטרנסצנדנטיות שלו רשומה בתיאוסים

מרוכים או בבורהות, שספק אם הם תיאוסים, והאם בכלל ישנה הכרה שם בממד טרנסצנדנטי, חורג וחריג?

ה-*logia* הנה אתגר נוסף. מה בינה לבין הלוגוס היווני בצדו השכלתני כמובן של חקירה, בחינה, ביקורת, דיבור? שהרי אז התיאולוגיה כבר טומנת בחובה את ממד הביקורת; ומה בין הלוגיה ללוגוס המיסטי, שגם מקורו ביוונים ההרקליטיים ושהתגלגל לפילון הפרוטו-נוצרי וליוחנן איש הבשורה כמובן של כוח ודבר אלוהי, כאמירה אלוהית בוראת (ואז התיאולוגיה הנה מושא לחקירה ביקורתית)? הנכיל אם כן גם יחד את הממד המרוכה של עבודה תיאולוגית, מגע עם הדבר האלוהי ואת הביקורת על אודות השיח התיאולוגי? האם הפנים השונים של היהדות למשל יכולים להכיל ריבוי זה?

קושי דומה מעורר גם מושג הביקורת, הרודף את מושג התיאולוגיה. המושג עצמו נחשב אחרת בעברית ובלעז (*critical*), משום שממד ה"ביקור" (*visit*), המעשיר את שדה המשמעויות של המושג העברי, אינו מרכזי עבור המושג הלועזי, וההפך: המובן של קריטי, יסודי, המצוי בבסיס במונח הלועזי *critical*, אינו מרכזי עבור העברי. היכולה התיאולוגיה להסתפק בהשתאות של ה"ביקור" - כמעין ביקורת(ת) - או שהיא מחויבת לחשוף את הממד האמנציפטורי שלה שעבודת הביקורת כה מייחלת לקדם, מיואשת מהדימוי העיקש של התיאולוגיה כשדה השמרנות, הקיבעון, אותה גמדה מכוערת שוולטר בנימין שמר לה אמונים ואהבה, נסתרת וגלמודה מאחורי מנגנון תיאורטי ביקורתי ומודרניסטי? לכך יש השלכות על פשר המושג. יתרה מכך: האם זו ביקורת הבאה להגדיר את התיאולוגיה מבחוץ, מתוך ההפרדה בין הפילוסופיה והתיאולוגיה? האם נתחייב להיסטוריה של המחשבה המודרנית? האם היא מבקשת לתחם את התיאולוגיה אפוא כסוג אחד של תיאולוגיה מני רבים, כמובן של (ה)תיאולוגיה (ה)ביקורתית, או שמא רומזת היא לאפשרות שכל תיאולוגיה באשר היא הנה ביקורתית במובן של תיאולוגיה כביקורת(ת)? לחלופין, האם הביקורת מפארת את התיאולוגיה, מקשטת אותה, או שמא גונבת את ההצגה, עוטפת את התיאולוגיה כך שאנו נותרים רק עם הביקורת, שיסודה במקרה היה בשדה הדתי והאמוני?

כאיזה אופן אפוא עלינו להבין את המושגים ביקורת וביקורתית? מה באשר למטען ההיסטורי-הגותי של המונח, החל מקאנט ועד לאסכולת פרנקפורט כתיאוריה ביקורתית? עד כמה נהיה כפופים למגמה הביקורתית ונפר את האיזון שבין עבודה ביקורתית לעבודה תיאולוגית? האם יש צורך באיזון? ויותר מכך - עד כמה התיאולוגיה הביקורתית שונה מביקורת הדת מבית המדרש הפוירבאכי ו/או מרקסי?

ובשולי הדברים הללו ישנו אף היחס בין מושג התיאולוגיה הביקורתית ובין

מושג התיאולוגיה הפוליטית. רהיינו, לא רק היחס בין תיאולוגיה וביקורת, אלא גם היחס בין התיאולוגיה, הביקורת והמצב האנושי (כמצב פוליטי שבו נוכח הריבון כ-אחר אל מול האדם). האם ניתן להציע מחשבה ביקורתית שאינה רדוקציה של התיאולוגי הפוליטי כפי שמתחייב מתוך התיאולוגיה הפוליטית מבית המדרש השמיטיאני? כיצד אפשר למקם את המושג של התיאולוגיה הביקורתית מחוץ לגבולות ולמגבלות שנקבעים על ידי מושגי היסוד של התיאולוגיה הפוליטית, כמו "מצב החירום", ה"ריבונות" וה"הכרעה", והדיכוטומיה "אויב/ידיד"? האם ניתן לחשוב על תיאולוגיה בהקשרים של מציאות חברתית ופוליטית מחוץ לכלוב המושגי הזה? והאם אפשר "לשחרר" את התיאולוגי מהפוליטי?

עולה לבסוף שאלה על אודות זהות ושייכות: הניווט נאמנים לדיון היהודי-דתי? והאם, בעשותנו כן, אנו מחויבים אמונית לעקרונות הדת או לאלה של דת מסוימת? האם התיאולוגיה שאנו מבקשים לחשוב עליה כאן, העבודה הביקורתית-תיאולוגית, מאפשרת את הגדרתנו כתיאולוגים, או שמא יש להגדיר את עבודתנו כבתר-תיאולוגית, ומה בינה לבין מגמות בתר-שואתיות דוגמת תיאולוגיית מות האלוהים ותיאולוגיות חילוניות ואתיאולוגיות אחרות של שחרור, שנפוצו במחצית השנייה של המאה ה-20? הנכון יהיה לומר כי המגמות הללו ביסודן הן מגמות ותרניות, ואולי ציניות, אל מול האמונה, אל מול התמימות, ובייחוד אל מול האהבה? הכיצד נעמוד בפרץ אל מול פיתויי האהבה הזו שהטקסט המקודש מתחנן שניפתח אליה, אל סודה, אל אותה אהבה שישות אחרת, כך מספר הטקסט, רוצה מאתנו, תובעת באופן (כמעט) אלים את קבלת המתנה הרוחנית?

הנמתין בצד או נשקע בתהומות אותה מתנת-אהבה (האהבה הנוצרית היא אולי הרגמה קיצונית לכל פרקטיקה דתית כמעט, ולבטח מונותיאיסטית, המציעה למעשה אהבה חונקת), בלא כל ביקורת, ריחוק ורפלקסיה? ואולי נהפוך הוא, אולי דווקא הפירוק המתמיד של העמדה הדתית המוחלטת מתוך עבודה בתוכניה, בלא לשקוע בכפייתיות באהבה אלילית כלפי אובייקט ייחודי, יש בו מן הקדושה, הקדושה החדשה, הבתר-דתית?

\*\*\*

לא פתחנו בכל השאלות הללו כדי להציע להן תשובה מדוקדקת, אלא כדי להדגים את רוחב ועומק הסוגיה העומדת לפתחנו. לא מדובר רק בבירור מושגי (מהי ביקורת או מהי תיאולוגיה) אלא בבירור של אותה אפשרות לחשוב אחרת על ה"אחרות". אנו חשים מעט מבוכה, אולי כניעות של ממש, למול מעמסה כה כבדה. אך השעה בכל זאת דוחקת (כמעט מתפתים אנו לומר, אליבא-דוולטר

בנימין, שכל שעה היא דוחקת), ואין אנו מבקשים להתבטל ממלאכה שאפשר שלא עלינו לגמור. אנו מציעים במסמך קצר זה, אם כן, רק כמה מכיווני המחשבה הראשוניים בדבר האפשרות לתיאולוגיה ביקורתית שמתכתבים עם השאלות הללו. אנו מבקשים להצביע על האופן שבו במונח תיאולוגיה ביקורתית אנו קושרים בין ביקורת ובין תיאולוגיה ולא מנגידים ביניהן. במרכז הדיון עומדת אפוא האפשרות לצורת עיון מגובשת המערבת את הציר התיאולוגי עם הציר של המחשבה הביקורתית המודרנית. מטרתנו להציע אפשרות חדשה של הגות ופרשנות שפועלות מתוך ובתוך השדה התיאולוגי (שאינו זהה לשדה ה"אמוני") ושעניינן ניתוח, המשגה, בחינה והבחנה, המבטאים אפשרות של שדה המבקר את עצמו; תיאולוגיה המבקרת את עצמה כצורה של מימוש ההיגיון הפנימי שלה. יתרה מכך, מבחינה היסטורית, בכוח, התיאולוגיה עניינה תמיד ביקורת עצמית כזו, מכיוון שהיא גם תיאולוגיה, חקר רפלקטיבי של הרעיון הדתי ומושג האלוהים. ניתן אף להציע כי כאשר היא "נופלת" להיות צורה של חיזוק האמונה היא מועלת בתפקידה הביקורתי המקורי.

עבורנו, בשים לב לשאלות שבהן פתחנו, תיאולוגיה המבקשת לבקר את עצמה ממוזגת ביקורת על התיאולוגיה עם ביקורת של התיאולוגיה. תחת ביקורת על התיאולוגיה אנו חושבים על צורה של תיאוריה (חקירה/התבוננות) במונח המוכר. ביקורת כזו מציעה היכרות, ניתוח, הבנה והעמקה לנבכי טענות, טקסטים או סוגיות הכורכות את האדם (בניסוח הרחב ביותר הניתן לחשוב עליו) עם שאלות של דת ושל אמונה. אנו מצביעים כאן אפוא על מובן פשוט של ביקורת. בגישה כזו אנו יכולים למשל לשאול מה אפשר לומר על הממד התיאולוגי בטקסט, בטענה או בסוגיה העומדים על הפרק? אנחנו חושבים בהקשר הזה למשל על שאלות של בירור פילוסופי כמו "מה מעמדו של ה'תיאוס' כאן?" או "מה מעמדו של מושג ההויה?" או בהקשר אתי, "מה תוקף דרישות האמונה מן האדם, שמובעות באמירה כזו?". מושגים מרכזיים בביקורת כזו יכולים להיות האל, אהבה, המוחלט, האחר המוחלט, האינסוף. אבל זו אינה רשימה סגורה. ברם, היא כוללת עבורנו, יותר מאשר לוגיקה סתם, גם ממד נוסף של חילוף של משמעויות או פרשנות: כאשר ניגש אלינו אדם ברחוב ומבקש מאתנו "להתחזק", הוא אינו מתכוון למובן הפשוט של המושג (להיות בריא או ללכת למכון הכושר הקרוב). אין כוונתו "to get stronger". הוא מתכוון לדבר מה אחר, שדורש מאתנו מעט חילוף מתוך דבריו והבנה כי הוא למעשה דורש מאתנו להיות מאמינים "יותר", או דבקים "יותר" בחיינו, וכי מעמד הדבקות או האמונה הזה אינו חייב להתבטא בקיום כל המצוות, אלא רק בקיום של יותר מצוות מאשר אנו מקיימים עתה. אנו נירדש אפוא לחשוב על המשמעות של "יותר מאשר" (more than) בהקשר

התיאולוגי והאמוני, בעיקר לאור ההבדל שניתן לחשוב עליו בין דתיות המבוססת על חוק ובין זו המבוססת על עוצמה, ועל האפשרות שמושג ה"התחזקות" שואל משמעויות מהשנייה (עוצמה) ומחיל אותן על הראשונה (קיום החוק). זו דוגמה פשוטה כמובן. הדברים יכולים להיות מורכבים הרבה יותר, ולעתים הם דורשים צלילה אל עומקים תיאולוגיים סמויים של מה שנראה לעתים תמים בחילוניותו כלפי חוץ. אבל דוגמה פשוטה זו מסבירה, אנחנו מקווים שאפילו בצורה מניחה את הדעת, כיצד לקרוא טקסט מנקודת מבט תיאולוגית ביקורתית פירושו להבין את שדה המשמעויות שבתוכו הוא פועל, באותו מובן של ביקורת על התיאולוגיה. אולם בתיאוריה ביקורתית כזו אין מתמצה ענייננו, משום שאנו מבקשים להכיל את הניתוחים הללו במסגרת ביקורת של התיאולוגיה. במושג זה כוונתנו היא שהשאלות על הופכות להיות ביטוי של שדה המכיל את עבודת הביקורת על עצמו. מה שמצטרף, אולי, למושג ה"ביקורת" כאן, ומאפשר לנו לדבר על שדה המכיל ביקורת על עצמו, יהיה עבורנו כפל משמעותי: המושג ביקורת כולל עתה את ההשתנות ("ביקור") בדבר - היות "עם" הדבר כתנאי - וכן את הדיבור הקריטי על אודותיו. אולי לעמדה כזו התכוון דילתי בהרמנויטיקה שלו, כבסיס לכל "מדעי הרוח" (Geisteswissenschaften). מכל מקום, אפשר אפוא לחשוב על המילית של כהפניה כפולה (ביקורת על התיאולוגיה שנעשית על ידי התיאולוגיה עצמה, ובמובן הזה היא בתוך כך "משתהה" וכך "משהה" את עצמה). אין זו אפוא תיאוריה ביקורתית במובן שגור - היא אינה משחררת סובייקט מכבלי, אלא את הכבלים עצמם מעצמם, תוך עמידה על "מרחק" כיחס פנימי. אפשר לנסח את שאלת הבסיס של העמדה הביקורתית הזו כך: "מה יכולה להיות ביקורת תיאולוגית (כלומר מתוך השדה התיאולוגי) על האמור בטקסט, במושג או בהיגד (כלשהו)?" בשונה מסתם שאלות על התיאולוגיה, עניינה של ביקורת כזו (של התיאולוגיה) הוא השתתפות בשדה המחשבה הדתי והפעלת כלי הבירור וההכנה מתוך השדה הזה (למשל בבחינת ביקורת החוק או בבחינת ביקורת עקרונות יסוד האמונה וניסוחים בדבר האל). ככל מקרה מדובר בצורה של עבודה ביקורתית ביחס לשדה הדתי ובתוכו, כזו שמתאפשרת בחיבור שבין קריטיות והשהיה. נכון יותר לומר כי כך אנו מבינים את היחס שבין שני החלקים של המושג תיאולוגיה, כשדה שכל עניינו, מטבעו, בירור עצמי כזה. האמידה האחרונה הזו מתייחסת למעמד המורכב של מושג ה"לוגוס" במחשבה הדתית, בהיותו האלפא והאומגה של כל דבר/דיבר/דיבור.

נקל לשים לב כי אנחנו מבקשים להבחין שבצורה כזו השדה הדתי אינו זהה עם השדה האמוני. באופן גס יותר: מה ש"מושהה" הוא האמונה התמה. זאת משום שההכלה של מה שכינינו ביקורת על בתוך הביקורת של התיאולוגיה פירושה

בהקשר הזה עמידה, התנגדות ובירור בדיוק במקום שבו איש האמונה מקבל ואינו מערער. איננו נזקקים למלאך כדי לעצור את המאכלת. ועם זאת, בו בזמן, ההשתתפות בשדה הדתי אינה גם אי-מונית (non-belief) משום שעל דרך הילוכה (בעצם פעולת הבירור שלה) היא משמרת נוכחות - נעדרת על פי טיבה - של האל; שחרור ושימור (של האל) בדיבור ביקורתי אחד, אם לומר במליצה. הדוגמה שהזכרנו מן הרחוב והיומיום של חיינו יכולה לסייע גם כאן להבנת הכוונה. כאשר אנו נקראים "להתחזק" אנו נדרשים למשמעות הקריאה, בניסיון לברר את השדה הדתי שהיא משמשת לו כמרכז כבודה, ולא לפעולת הגשמה של הקריאה עצמה. אנו נקראים אפוא אל הקריאה "להתחזק", אך לא על ידי הקריאה הזו. הבחנה זו בין אל ובין על ידי עומדת בבסיס מושג התיאולוגיה שאנו מבקשים להחזיק בו. מעצם טיבה התיאולוגיה היא ביקורת עצמית - קריאה אל הקריאה הכלולה בה - ולא עבורה אמונית - שמופעלת על ידי הקריאה הכלולה בה. תיאולוגיה היא, אם לומר זאת בפשטות, תוצר של מרחק (הקריאה אל הקריאה). היא יכולה "ליפול" למעשה אלילות, להיות מופעלת אך ורק על ידי, ובמובן הזה, להיות מכשיר לחיזוק האמונה, לרדיפה אחר כופרים או להמרות דת, אך בכך היא אינה משמשת בתפקידה המקורי. תיאולוגיה בצורתה השנייה אינה אלא חילון שנכשל, וכיחס להיסטוריה של התיאולוגיה אפשר שאנו מציעים התגברות על הכישלון.

\*\*\*

להצעה הבתרידתית, אפוא, כמה כיווני מחשבה, שביקשנו להציג להם מבוא קצר. היא מתעקשת על מרחב בין הלא-אמוני לאמוני, מרחב שהוא דתי בצורה של ביקורת (על/של) התיאולוגיה. יתרה מכך, כפי שהוצג בראשית דברינו, הצעה זו מבקשת לתת ביטוי לזהותנו הקונקרטי, כיהודים בישראל. בהקשר אחרון זה, האם מדובר ביחסנו למקורות הטקסטואליים שאנו עושים בהם שימוש או שהם מקורות ההשראה שלנו? או שהדבר קשור למציאות החברתית-היסטורית שלנו כאן בישראל ולזהותנו כמי שמגדירים עצמם/מוגדרים כיהודים? עבורנו הצירים הללו קשורים זה בזה. אנו חושבים כאן על הטקסט החז"לי. זה האחרון היה נתון בנסיבות הפוליטיות שבהן חיו חז"ל כרקע לכתיבה הפרשנית שלהם על הטקסט המקראי (המחוספס מבחינה תיאולוגית, ראשוני ונועז ורחוק מהפשטה מטפיזית). האם חז"ל לא ביקשו לברוא מחדש את היהדות לאור המשבר של חורבן בית שני וחורבן הקהילה היהודית במרד בר כוכבא המגלומני? כך נולדה הפרשנות הדתית היהודית מתוך קצף החורבן כהתנגדות למוחלטות האלוהית המקראית וכבירור

מושגי והרמנויטי תוך התעמתות עם האלוהי, המקודש המזעזע, ותוך שאיפה לרסן יצירות זו מחשש למהומת אלוהים חדשה וחורבנית.

ייתכן שבשני המקרים, הן אצלנו והן אצלם, העיסוק הפרשני הנו בעל ממד של חרדה מפני השמדה. במובן הזה הנסיבות שבהן אנו שרויים מזמינות את הביקורת של התיאולוגיה ואת התיאולוגיה שהיא ביקורת, מכיוון שההווייה התרבותית והפוליטית שלנו נובעת ממתחים פנים-תיאולוגיים ומתרגמת אותם תדיר חזרה אל התרבותי והפוליטי. הלא-מודע הפוליטי הוא תיאולוגי. לשון אחר: הווייתנו העכשווית ממקמת את חוויות היומיום הפוליטי שלנו בין קווי מתאר תיאולוגיים המציירים בקו רפה, עגמומי, את מלחמות התיאוקרטיה של ימינו, המשסות אלו באלו את בני הדתות האברהמיות.

**חיפה, גבעתיים**

**דצמבר 2012**

#### **הערות**

1. יצחק בנימיני, בצלאל ואוניברסיטת חיפה; יותם חותם, אוניברסיטת חיפה. המנשר מתבסס על דברי הפתיחה מטעם יו"ר הכנס "תיאולוגיה ביקורתית - כנס ייסוד" שהתקיים ב-1-2 במאי 2012, בחסות החוג ללימודי התרבות העברית - המגמה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת תל אביב. ועדת הכנס (לפי סדר אלפביתי): יצחק בנימיני (יו"ר), רפאל זגורי-אורלי, יותם חותם, מיכאל מאך. המנשר נכתב במשותף.